

Ebu Hayyân et-Tevhîdî'nin Düşüncesinde *Gurbet* ve *Garîb* Kavramları

The Concepts of *Ghurba* and *Gharib* in the Thought of Abu Hayyan al-Tawhidi

✉ Mehmet YILDIZ^a

^aAnkara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Tasavvuf ABD,
Ankara, TÜRKİYE

Received: 22.01.2021

Received in revised form: 27.02.2021

Accepted: 01.03.2021

Available online: 26.04.2021

Correspondence:

Mehmet YILDIZ
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Tasavvuf ABD,
Ankara, TÜRKİYE
yildizm@ankara.edu.tr

ÖZ *Garîb* olma hali Hz. Peygamber'in hadislerinde teşvik edildiği için gurbet meselesi birçok âlim, filozof ve sûfînin gündeminde olmuştur. Tasavvuf tarihinde sûfler yer yer *gurbet* kavramından söz etseler de sistematik bir şekilde bu konuyu ele alan ve derinlemesine tahliller yapan ilk kişi muhtemelen filozof-sûfî profiline önemli örneklerinden biri sayılabilecek Ebu Hayyân et-Tevhîdî'dir (ö. 414/1023). Zira Tevhîdî, gurbeti sadece üzerinde fikir yürüteceği bir mesele olarak değerlendirmemiş, aynı zamanda hayatının en önemli problemlerinden birinin çözümü olarak kabul etmiştir. Tevhîdî, hayatı boyunca çektiği sıkıntılardan dolayı kendisini her haliyle bir garîb olarak kabul etmiş, yaşadığı sıkıntılardan sürekli şikâyet etmiş birisidir. Fakat bu şikâyetlerinden de şikâyet eden Tevhîdî, çözümünü gurbetin tasavvufi bir neşve ile ele alınmasında görmüştür. Zira o, küçük yaşlarından itibaren tasavvufa ilgi duymuş ve son eserlerinden sayılan *el-İşârâtü'l-ilâhiyye*'de kurtuluşun tasavvufî hayatı yaşamakla mümkün olabileceğine karar vermiştir. Tevhîdî'nin *gurbet* düşüncesini ele aldığımız bu makalede öncelikli olarak kelimenin kök manaları üzerinde durduk. *Gurbet* meselesini müstakil başlıklar altında işlemeleri hasebiyle Tevhîdî'ye yakın dönemlerde yaşamış iki sûfînin görüşlerini merkeze alarak gurbetin tasavvufî manalarını verdik. Ayrıca onun *gurbet* meselesiyle ilgilenmesinin önemli bazı sebeplerinin olduğunu düşünerek bu muhtemel sebepleri değerlendirdik. Son olarak Tevhîdî'nin *el-İşârâtü'l-ilâhiyye*'de yer alan "garîb kimdir?" sorusu etrafında şekillendirdiği gurbet risalesini, tarafımızdan belirlenen "maddî gurbet" ve "nebevî gurbet" başlıklarıyla inceledik.

Anahtar Kelimeler: Ebu Hayyân et-Tevhîdî; *el-İşârâtü'l-ilâhiyye*; *Gurbet*; *Garîb*; Gurabâ hadisi

ABSTRACT Since the state of being strange/ gharîb is encouraged in the hadiths of the Prophet, the issue of foreign land has been addressed by many scholars, philosophers and Sufis. In the history of tasawwuf, Sufis have said some things about foreign land from time to time. But the first person who address systematically the issue Abu Hayyan al-Tawhidi (d. 414/1023). For, Tawhidi did not only consider the foreign lands as an issue on which he could opine, but also considered as a solution for his life. Tawhidi is a person who accepted himself as a strange due to the troubles he suffered throughout his life, and complained about his troubles. Because he had been interested in Sufism from his early ages and decided that salvation can be achieved by living a Sufi life and he mentioned about this in al-Isharat al-Ilahiyya, which is considered to be one of his last works. In this article, in which we deal with al-Tawhidi's idea of foreign land, we primarily focused on the root meanings of the word. Since they dealt with the issue of expatriation under separate headings, we gave the mystical meanings by centering the views of two Sufis who lived in recent times to Tevhidi. Also, considering that there are some important reasons for his concern with the issue of foreign land, we evaluated these possible reasons. Finally, we have examined the tractate, which Tawhidi composed in al-Isharat al-Ilahiyya focusing on the question, "Who is the garîb/stranger?". We did it by determining two titles as "material expatriate" and "prophetic expatriate".

EXTENDED ABSTRACT

Since the state of being strange (gharib) is encouraged in the hadiths of the Prophet, the issue of foreign land has been addressed by many scholars, philosophers and Sufis. Prophet Muhammad mentioned in a hadith as “Indeed, Islam began as something strange, and it will return to being strange just as it began, so glad tidings of paradise be for the strangers.” In the history of Sufism, Sufis dealt with the issue of foreign land due to these encouraging words of the Prophet Muhammad and accepted themselves as garîb/stranger. Therefore, many scholars, philosophers, and Sufis regarded themselves as garîb/strangers, since being a garîb meant to be exposed to hard troubles, but it was accepted as a supreme authority that should be reached. One of them is Abu Hayyan el-Tawhidi.

Tawhidi, who sets out the best example of the profile of philosopher-Sufi, is one of those who systematically addressed this issue and made in-depth analysis. Since Tawhidi did not only consider the foreign land as an issue on which he could opine, but also considered it as a solution of one of the most important problems of his life. Tawhidi is a person who accepted himself as a stranger due to the troubles he suffered throughout his life and complained about his troubles. However, Tawhidi, who also complained about these complaints, saw the solution in the handling of the foreign lands with a mystical spirit. Since he had been interested in Sufism from his early ages, he decided that salvation is to live the Sufi life, then he mentioned this issue in his book named *al-Isharat al-Ilahiyya*, which is considered to be one of his last works.

In this article, where we deal with the idea of Tawhidi about a foreign land, we primarily focus on the root meanings of the word. We try to give the mystical meanings of the foreign land by focusing on the views of two Sufis who lived in close times to Tawhidi because they dealt with the issue under separate headings. Besides, considering that there are some important reasons for his concern with the issue of a foreign land, we endeavor to evaluate these possible reasons. Accordingly, there are five reasons for Tawhidi’s interest in the issue of foreign lands: religion, philosophy, literature, Sufism and troubled life. Lastly, we analyzed the booklet of the foreign land which Tawhidi shaped around his question “Who is the stranger?” In this booklet, Tawhidi focuses on two basic types of the foreign land. We examined these two types of foreign lands with sub-headings, naming the first as “material foreign land” and the second as “prophetic foreign land”.

Material foreign land is divided into parts within itself. According to this, “Far from His Country/Family/Friends” is the first part. In this first stage, it is the kind of foreign land that poets and literary men complain about. Since at the beginning of the booklet, Tawhidi uses expressions that indicate that this type of foreign land is exactly what poets complain about. “Stranger at homeland” is the second part of the material foreign land. In this section, Tawhîdî means that his family and friends do not know or care about the troubles he has suffered although he has not left his homeland. According to him, the person who experiences this situation is also a stranger. Finally, he focuses on “prophetic foreign land”. Tawhidi entirely deals with this part by focusing on the Ghuraba hadith and evaluates the issue with a mystical view. Even though he makes a heavy accounting in the booklet, he regards himself as a stranger who lives in a prophetic foreign land. He thinks that the stranger he means is sufi. Therefore, Tawhidi is a gharib /sufi.

● slâm düşünce tarihinde *gurbeti* bir problem olarak ele alan ve derinlemesine tahlil eden nadir düşünürlerden biri Ebu Hayyân et-Tevhîdî’dir (ö. 414/1023). Zira *garip* olma hali Tevhîdî’de sadece hadislerde dile getirilen bir mesele olmayıp aynı zamanda hayatı boyunca maruz kaldığı bir problemdir. Bu yüzden *gurbet* problemi Tevhîdî’nin sürekli gündeminde olmuş ve ömrünün sonlarına doğru bu problemi daha derin hissetmiştir. Daha önce Hz. Peygamber’in “tûbâ li’l-gurabâ” hadisini naklederek hacda bulunduğu sırada bir sûfiye “garîb kimdir?” sorusunu yöneltmiş, ömrünün sonlarına doğru telif ettiği *el-İşârâtü’l-ilâhiyye* isimli eserinde yer alan “Gurbet Risâlesi”nde de bu soruya bizatihi kendisi cevap vermiştir.¹

Tevhîdî, bu eserinde hayatının merkezinde yer alan problemlerden biri olan *gurbeti* yine hayatında yaşadığı *gurbet* safhâlarını esas alarak açıklamıştır. Bu sebeple *gurbet* ile alakalı yazdığı risale dakîk bir nazarla incelendiğinde sistematik bir görünüm arz ettiği görülmektedir. Tevhîdî, öncelikle bizim “maddî gurbet” olarak isimlendirdiğimiz *gurbet* çeşitleri üzerinde durmuş, daha sonra “nebevî gurbet” şeklinde değerlendirdiğimiz *gurbeti* incelemiştir. Maddî gurbetten kastettiğimiz şey hayatta karşılaşılan yalnızlık, maddî sıkıntılar, dostlardan-aileden-vatandan ayrılık gibi hususlardır. Tevhîdî, Arap şiirinde sıklıkla ele alınan bu *gurbet* çeşidini değerlendirmekte ve maddî *gurbeti* yaşayan garîbin çekeceği sıkıntılar üzerinde durmaktadır. O, “nebevî gurbet” dediğimiz ikinci *gurbeti* de Hz. Peygamber’in “tûbâ li’l-gurabâ” ha-

¹ Bkz. Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-İşârâtü’l-ilâhiyye*, thk. Vedâd el-Kâdî, Dârü’s-Sekâfe, Beyrut 1982, s. 80-87.

disini merkeze alarak tasavvufî bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Tevhîdî'nin olmak istediği garîb de budur. Zira ona göre “nebevî gurbet”i yaşamak Allah yolunda olmakla eşdeğerdir. Bu sebeple risale-nin büyük bölümünü bu *gurbet* çeşidine ayırmıştır.

G-R-B KÖKÜNÜN MANALARI

Sözlüklere bakıldığında *garîb* kelimesinin kök manasının uzaklaşma, uzaklık olduğu anlaşılmaktadır. Erken dönem Arap lügatlarında geçtiği gibi *gurbet* insanlardan uzak durmak, yabancı olmak, insanlar arasında bilinmeyen şeyler, uzaklaşmak, güneşin batması gibi manalar ifade etmektedir.² Gözden çıkıp ondan uzaklaştığı için gözyaşına *garb*, efsanevî bir kuş olan ankaya “gurub eden, uzaklaşan, gözden kaybolan” manasında *muğrib* sıfatı verilmiştir.³ İsfahani (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) uzak olan her şeyin *garîb* olduğunu söylemektedir. Altına *garb* denilmektedir ki sebebi altının diğer madenler arasında sahip olduğu değerdir. Âlimlere *gurâbâ* denilmesinin sebebi câhillik arasında sayıca az olmalarındanır. Nereden geldiği belli olmayan oka da *sehmun garbün* denilir ki oku atan kişinin bilinmesinin uzak bir ihtimal olması sebebiyledir.⁴ Anlaşılmaktan uzak yani anlaşılması zor sözler de *garîb* olarak nitelenir.⁵

Arap diline dair erken dönem sözlüklerini taradığımızda *garîb* kelimesinin ilk defa İsfahânî'nin *Müfredât*'ında rastladığımız bir manası üzerinde durmak istiyoruz. İsfahânî bu manayı zayıf bir görüş olarak (فيل) lafzıyla rivayet etmektedir. Buna göre kendi cinsi arasında benzersiz olan her şey *garîb*'tir.⁶ İsfahânî *garîb*'in bu manasına örnek olarak Hz. Peygamber'den nakledilen “İslâm *garîb* olarak başladı sonu da yine başladığı gibi olacaktır. *Garîblere müjdeler olsun!*”⁷ hadisini getirmektedir. Bu manaya göre İslâm diğer dinler ve inançlar arasında benzersiz bir konumda olduğu için Hz. Peygamber İslâm'ın *garîb* olduğunu söylemiştir. Ayrıca İsfahânî'ye göre cahiller arasında sayıca az olmaları yani onlara benzemeleri sebebiyle ulemaya *gurebâ* denir.⁸ Benzersiz olma manasının temelinde yine uzaklık söz konusudur. Zira bir şeyin benzersiz olması o şeyin kendi cinsinden uzak olmasını gerektirir.

Dikkat edilirse verilen tüm manalar uzaklık, farklılık ve ayrılık ifade etmektedir. Bir şeyin benzersiz oluşu, sayıca az oluşu onun cinslerinden olan uzaklığını ifade etmektedir. Güneşin batışına da *gurub* denilmesinin sebebi uzaklaşmasıdır. Mesela yukarıda ifade edildiği gibi bir kimsenin bir aileye veya kabileye mensup olmadığını ifade etmek için *garîb* kelimesi kullanılır. Bu manayı tahkim eden bir kullanım daha var ki yabancıyla evlilik yapıldığında (اغترب فلان) denilir. Yabancı; aileden olmayan yani aileden uzak olan manasında kullanılmaktadır. Hem mekân hem de akrabalık cihetiyle oraya mensup olmayan yani oradan uzak olan manasıdır. Toplumsal bir anlamda kullanıldığında bu sefer toplumun yerleşik değerleriyle uyuşmayan yani o değerlerden uzak olan kişiyi ifade eder. Dolayısıyla *g-r-b* kökünden gelen kelimelere ne tür mana verilirse verilsin kök manası olan uzaklık, uzaklaşmayla doğrudan bir irtibata sahip olacaktır.

² Bkz. Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Abdülhamid Hindâvî, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. 3, s. 270 vd.; İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgafur Attâr, Darü'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut 1984, c. 1, s. 191 vd.

³ İbn Sîde el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, thk. Abdülhamid Hindâvî, Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, c. 5, s. 508.

⁴ Râgub el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kılânî, Dârü'l-Marife, Beyrut ts., s. 359.

⁵ Ferâhidî, *Kitâbü'l-ayn*, c. 3, s. 272.

⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 359.

⁷ Müslim, *Sahîh*, İman, 232.

⁸ Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, s. 359. İbare şu şekildedir: “كل شيء فيما بين جنسه عديم النظر غريب”; Ayrıca İslâm'ın *gurbetinin benzersiz* olmasıyla yorumlandığı bir çalışma için bkz. Bekir Tatlı, “İslâm garip başladı...” Hadisine Orijinal Bir Bakış Açısı Getiren Mehmet Feyzi Efendi'nin Peygamberlik ve Sünnet Anlayışı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. 14, sayı: 1, s. 72 vd. Bu makalede Mehmet Feyzi Efendi tarafından yapılan yorumun orijinal olarak sunulması itiraza açıktır. Zira asırlar öncesinden İsfahânî'nin *Müfredât*'ında buna benzer bir yorum zikredilmektedir.

Bu makalede *g-r-b* kökünden gelen kelimelerin anlamları üzerinde durmamızın sebebi *gurbet* kavramı etrafında gelişen düşüncelerin temelde kelimenin kök manası olan uzaklık, uzaklaşma manalarıyla doğrudan irtibatlı olması hasebiyledir. Yani *gurbet* düşüncesinin çıkış noktası uzak olma manasıdır. Farklı olmak, anlaşılmamak, yabancı olmak, kabul edilmemek, sahip olunan ahlâkî ve dinî değerlerin yerleşik değerlerden farklı olması gibi hususlar *gurbet* düşüncesinin temelinde bulunan anlamlardır. Bu anlamlar ayrı ayrı kritiğe tabi tutulduğunda tamamının bir uzaklaşma ve uzak olma durumunu ifade ettiği görülecektir. Dolayısıyla *garîb* derken vatanından, ailesinden, dostlarından, toplumun yerleşik düzeninden uzak olan kişiyi, *gurbet* derken de bu uzaklık halini yaşamayı ifade etmek üzere kullanacağız.

GURBET KAVRAMININ TASAVVUFÎ MANALARI

Burada Tevhîdî öncesi dönemde yaşamış sûflerin *gurbet* hakkındaki tanımlarına kronolojik olarak yer vermeyeceğiz.⁹ Fakat Tevhîdî'ye yakın zamanlarda telif edilmiş iki eser üzerinde durmak istiyoruz. Zira bu iki eser erken/klasik dönemde *gurbet*'e dair nispeten geniş tasavvufî yorumlar ihtiva etmektedir. Birincisi *Edebü'l-mülûk* isimindeki eser olup büyük ihtimalle Tevhîdî'nin *el-İşârâtü'l-ilâhîyye*'sinde *gurbet*'e dair düşüncelerini kaleme almadan önce telif edilmiştir. *Edebü'l-mülûk*'ün tasavvuf tarihinde *gurbet* konusuna müstakil bir başlık açıp detaylı açıklamalar yapan ilk eser olduğunu söyleyebiliriz. Müellifi kesin olarak tespit edilememekle beraber eseri neşreden Bernd Radtke araştırmasında birçok ihtimal üzerinde durmaktadır. Ona göre *Edebü'l-mülûk* kesinlikle IV. asırda yaşamış olan bir sûfi tarafından telif edilmiştir.¹⁰ Bu eserde “tubâ li'l-gurabâ” olarak meşhur olan hadisin kaynaklığında *gurbet* ve *garîb*'ler hakkında bir takım açıklamalar yapılmakta, *gurbet* konusu “Sûflerin İddiası” başlığı altında işlenmektedir. Buna göre sûfler sünnete muvafakat göstermek üzere *gurbet* iddiasında bulunurlar. Sebebi ise Hz. Peygamber'in (as) *gurbet*'e ve *garîb*'e dair teşvik edici sözleridir.¹¹

Esere göre tasavvuf ehli *gurbet*'e verdikleri önemden dolayı vatanlarını, ailelerini terk edip dünyanın değişik yerlerine yolculuk yaparlar. Bu onların zahirde yaşadıkları *gurbettir*. Kitapta *gurbet*'in hakikati konusunda sûflerin birtakım düşünceleri olduğu ifade edilmektedir. Buna göre dört çeşit *garîb* bulunmaktadır. Birincisi vatanından ve ailesinden uzak olan kişidir. İkincisi maddî hallerinden uzaklaşıp (fakd) manevî halleriyle baş başa kalandır (vecd). Üçüncüsü daha önce yaptıklarını bırakıp onların zıddını yerine getirendir. Dördüncüsü varlıklardan uzaklaşıp sadece manevî haliyle ilgilenendir. Bu tür bir *gurbeti* yaşayan ilk insan Hz. Âdem'dir. O asıl vatanından alınıp *gurbet* ve günah yeri olan dünyaya gönderilmiştir. Onun birinci *gurbeti* dostundan ayrılması, ikincisi cennetten ayrılması, üçüncüsü ise eşinden ayrılmasıdır.¹²

Eserde ifade edilen diğer bir husus *gurbetin* vaktiyle ilgili yapılan tasniftir. Buna göre garîbin gaflet, ilim ve hakikat olmak üzere üç türlü vakti vardır. Gaflet vakti *gurbetin* zahiriyle alakalıdır. Bu vakitte insan yaşadığı anla ilgilenir. Elde edebileceği manevî hallerden uzak olur. Yani kişinin manevî haline uzak olması onun kendi *gurbetinde* yaşadığı gafletle alakalıdır. İkincisi olan ilim vakti *gurbetin* batınıyla alakalıdır. Zira *gurbet* halini yaşayan hakikat ehli ilim sahibi olduklarında Allah'ın kendilerine helal kıl-

⁹ *Gurbet* kavramının bazı tasavvufî tanımları için bkz. Mahmud Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, OTTO yay., Ankara 2017, s. 325.

¹⁰ *Kitâbü edebî'l-mülûk fî beyânî hakâiki't-tasavvuf*, (Radtke'nin Mukaddimesi), haz. Bernd Radtke, el-Matbaatü'l-Katulikiyye, Beyrut 1991, s. 20; Ayrıca bkz. Fikret Karapınar, “İlk Devir Sûflerin Hadis Birikimleri”, *Marifet*, yıl: 7, sayı: 2, 2007, s. 52. Ahmet T. Karamustafa da *Edebü'l-mülûk*'ün muhtemel müellifleri üzerinde durup özellikle Ebu Mansûr İsfahânî'yi (ö. 418/1027) öne çıkarmaktadır. Bkz. Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 116-8.

¹¹ *Edebü'l-mülûk*, s. 28-9.

¹² *Edebü'l-mülûk*, s. 29. *Gurbet* temasının “elest bezmi” ile irtibatlı yorumları için bkz. Muammer Cengiz, “Tasavvuf Tarihinde Elest Mısâkına Dair Yorumlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, c. 10, sayı: 50, s. 914 vd.

diği şeylere ve ruhsatlara vakıf olurlar. Bu kolaylıkları elde edip uyguladıkları miktarda sahip oldukları hakikatin özünü ellerinden kaçırmazlar. Burada muhtemelen kast edilen husus sūfinin ilim sahibi olmaması değildir. Sadece dinin kendilerine sunduğu kolaylıklardan olabildiğince uzak durmaları gerektiğine dair bir uyarıdır. Yani sūfi dindeki ruhsatlara vakıf olsa bile onları uygulama yoluna gitmemeli, azîmetleri tercih etmelidir. Üçüncüsü ise hakikat vaktidir ki bu da *gurbetin* sırrıdır. Buna ancak özel kullar erişebilir. Bu vakte sahip olan sūfi *gurbetin* özünü elde eder ve tüm yaratılanlardan uzak durur. Sadece zikirle kalbini dost eder. Zira insanların çoğu Allah'ı anmaktan uzak durdukları için zikrin kendisi de bir *gurbet* hali yaşar. Bu durumda garîb olan sūfi, garîb olan zikir birbirlerine yaklaşırlar. Yani *gurbetin* hakikat vaktine sahip olan sūfi sürekli zikir halinde olur. Çünkü kalbi ancak zikirle mutmain olur.¹³

İkincisi ise Tevhîdî sonrası kendisine yakın bir dönemde yaşamış olup *gurbet* kavramını ilk defa manevî bir makam olarak velâyet bahsinin altında ele alan Hâce Abdullah Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menâzilü's-sâirîn* isimli eseridir. Yukarıda ele aldığımız *Edebü'l-mülûk*'tan farklı olarak Herevî bu eserde Hud suresi 11/116. ayeti esas alarak *gurbet* konusunu manevî bir makam olarak işlemektedir. Herevî'nin özellikle bu ayeti vermesinin sebebi toplumun bozgunculuğuna karşı çıkan ve bozulmasını onaylamayan kişileri *garîb* olarak kabul etmesidir. Zaten bu ayette toplumsal fesâda karşı çıkanların az olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla *gurbet/ığtırab* Allah dışındaki varlıklardan uzak durmayı ifade etmektedir. Ona göre *gurbet* üç çeşittir. Birincisi vatandan, aileden uzak olmayı ifade eder ki bu şekilde ölen kişi şehit olur. İkincisi manevî haldeki *gurbettir*. Bu Hz. Peygamber'in (as) müjdelediği *gurbettir*. Zira bu *gurbet* bozulmuş bir toplumda salih ameller işlemeyi, câhil bir toplumda ilim sahibi olmayı, ikiyüzlü bir toplumda dosdoğru olmayı gerektirir. Dolayısıyla bu hâli yaşayan kişi toplumun genel ahlâkî değerlerinden uzak olacağı için *garîb* tir. Herevî son olarak himmetin *gurbetinden* bahsetmektedir ki bu da ârifin *gurbeti* olmaktadır.¹⁴

TEVHİDÎ'NİN GURBET KONUSUNA OLAN İLGİSİNİN MUHTEMEL SEBEPLERİ

Tevhîdî'nin özellikle *gurbet* konusuna olan ilgisinin sebeplerini araştırdığımızda karşımıza birkaç husus çıkmaktadır. Birincisi *gurbet* konusunun hadislerde işlenmesi ve *garîb*'in övülmüş olmasıdır. Bu sebeple filozofundan kelamcısına, muhaddisinden sūffisine kadar neredeyse tüm ilmî çevrelerde bu konu ilgi görmüş ve Hz. Peygamber'in övdüğü *guraba*'dan olma çabası içine girilmiştir. Bu sebeple Tevhîdî'nin *gurbet* düşüncesinin temelinde Hz. Peygamber'in (as) erken dönem hadis eserlerinin çoğunda yer alan “*İslâm garîb olarak başladı, sonu da yine başladığı gibi garîb olacaktır. Garîblere müjdeler olsun!*”¹⁵ hadisi yer almaktadır. Bu hadis akaid, hadis, tefsir, tasavvuf kitaplarında yer edinmiş, zaman zaman mezkûr hadisle alakalı müstakil kitaplar yazılmıştır.¹⁶

Tevhîdî hayatının erken dönemlerinde Mekke'ye giderek haccettiğini, burada İbnü'l-Cellâ ve el-Harrânî gibi sūfilerle karşılaştığını onlardan nakillerde bulunarak anlatmaktadır. Mekke'de 353/964 tarihinde İbnü'l-Cellâ'ya sorduğu soru kendisi açısından sıradan bir soru olmaktan çıkmış, bir manada ha-

¹³ *Edebü'l-mülûk*, s. 29-30.

¹⁴ Hâce Abdullah Herevî, *Kitâbü menâzilü's-sâirîn*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1998, s. 108-9.

¹⁵ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru Kurtuba, Beyrut 2006, c. 19, s. 91, 92, 93; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Daru'l-Hadis, Kahire 1995, c. 1, 184, c. 2, s. 389, c. 4, s. 73; Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, şrh. ve thk. Abdullah Aydın, Madve Yay, İstanbul 1996, c. 6, s. 46, 47; Müslim, *Sahih*, İman, 232. *Gurabâ* hadisiyle alakalı yapılmış bir çalışma için bkz. Mehmet Akif Coşkun, *Garipler Hadisi'nin Hadis Tekniği Açısından Tedkiki*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, 266 s.

¹⁶ Coşkun, *Garipler Hadisi'nin Hadis Tekniği Açısından Tedkiki*, s. 13 vd.

yatının nirengi noktalarından birini oluşturan bir mahiyete bürünmüştür. O, Hz. Peygamber'in (as) *guraba* hadisini naklederek garibin kim olduğunu İbnü'l-Cellâ'ya sormuştur. İbnü'l-Cellâ, Tevhîdî'nin sorusuna şu şekilde cevap vermiştir: “*Evladım! Garîb, bir şehirden başka bir şehre, bir beldeden başka bir beldeye, karadan denize, denizden karaya kaçan kişidir. Tüm bunları selâmet bulmak için yapmaktadır. Fakat selâmeti nasıl bulabilirsin? Çünkü bu, doğuyu-batıyı, ekini-nesli sarmış bir ateştir. Bu ateş ağızları kapatır, konuşanları susturur, akıllıların zihnini karıştırır, her insana uğrar. Bu ateş akı yok eden, ciğer yakan baş belası bir durumdur.*”¹⁷ Fakat kendisi bu cevaptan sonra bir değerlendirme yapmamış, neredeyse aradan yarım asır geçtikten sonra son eseri olan *el-İşârâtü'l-ilâhîyye*'de *gurbet* ve *garîb* hakkında detaylı açıklamalar yapmıştır.¹⁸ Dolayısıyla Tevhîdî'nin *gurbet* hakkındaki düşüncelerinin çıkış noktası *gurabâ* hadisi olarak görünmektedir.

İkinci sebep, Tevhîdî'nin felsefî kişiliği ile alakalıdır. Yakût Hamevî'nin dediği gibi o, filozofların edîbi, edîblerin filozofu ve sûflerin şeyhidir.¹⁹ Dolayısıyla öncelikli olarak felsefî yönüyle temayüz etmiştir.²⁰ Tevhîdî, Fârâbî (ö. 339/950) okuluna mensup olup bu okulun Bağdat'taki iki büyük temsilcisi Yahyâ b. Adî (ö. 364/975) ve Ebu Süleyman es-Sicistânî'den (ö. 391/1001) felsefe ve mantık okumuştur.²¹ Fârâbî erdemli kişilerin cahil bir şehirdeki yalnızlığından bahsedip onların *garîb* olduklarını söylemektedir.²² Ona göre erdemli kişiler erdemli bir şehirde erdemli insanlar tarafından yönetilmezlerse ve dağınık yaşarlarsa bu durumda erdemli insanlar *gurbet*'e maruz kalırlar ve *garîb*'lerden olurlar.²³ *Garîb* kalmış erdemli bir insan hakkındaki dikkat çekici değerlendirmelerinden bir tanesi de şudur: “*Bundan dolayı erdemli olan kişinin bozulmuş siyasetten uzak durup faziletli insanların yaşadıkları bir şehre hicret etmesi gerekmektedir. Eğer böyle bir imkânı yoksa o zaman erdemli insan garîbtir, kötü bir yaşamı vardır. Bu durumda onun için ölüm hayattan daha hayırlı olur.*”²⁴ Filozofları özellikle Fârâbî'yi iyi bilen Tevhîdî onların erdemli insanın toplumda *garîb* kaldığına dair görüşlerinden etkilenmiş olmalıdır.

Tevhîdî sonrası dönemde de bazı filozoflar *gurbet* konusuna ilgi duymuşlardır. Bunlardan biri Endülüslü filozof İbn Bâcce (ö. 533/1139) 'dir. O, *Tedbîrü'l-mütevahhid* isimli eserinde toplumsal bir *gurbet* içinde yaşayan filozofu birey-toplum, birey-devlet ilişkisi temelinde derinlemesine bir çözümlemeye girişmiştir.²⁵ İbn Bâcce, Tevhîdî gibi *gurbet* meselesiyle ilgilenmiş ve erdemli bireylerin kendi toplumlarında yaşadıkları yalnızlık üzerinde durmuştur.²⁶ O, bu eserde erdemsiz toplumlarda yaşamak zorunda kalan erdemli birey için *mütevahhid* kavramını kullanmaktadır. İbn Bâcce bu terimi sûflerin *garîb* terimi karşılığında kullandığını söyler. Ona göre sûfler *garîb* kelimesiyle sahip oldukları fikirler sebebiyle kendi öz vatanlarında dahi yalnız olan kişileri kastetmektedirler.²⁷ Bu şekilde kendisinin *mütevahhid* sûflerin *garîb* dedikleri kişiyle, erdemsiz bir toplumda yaşamak zorunda kalan erdemli bireyi kastetmektedir.

¹⁷ Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *Kitâbü'l-İmtâ' ve'l-müâneşe*, thk. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn, Darü Mektebeti'l-Hayât, Beyrut ts., c. 2, s. 78-9.

¹⁸ Tevhîdî, *İşârât*, s. 80 vd.

¹⁹ Hamevî, *Mu'cem*, c. 5, s. 1924.

²⁰ Felsefî kişiliğine dair nitelikli bir çalışma için bkz. İbrahim Halil Üçer, *Ebu Hayyân et-Tevhîdî ve Felsefî Kişiliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ün. Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 2007, 246 s.

²¹ Mahmut Kaya, “Ebû Hayyân et-Tevhîdî”, *DİA*, c. 10, s. 154.

²² Ebu Nasr Fârâbî, *Kitâbü'l-mille ve nüsüs uhrâ*, thk. Muhsin Mehdi, Beyrut 1991, s. 55-6.

²³ Fârâbî, *Kitâbü's-siyâseti'l-medeniyye*, Vizâretü'l-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Ammân 1998, s. 80.

²⁴ Fârâbî, *Fusûlün münteze*, thk. Fevzi Mitri Neccâr, Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1971, s. 64.

²⁵ Mustafa Yıldız, “Yalnızlığın Felsefesi: İbn Bâcce'de Yabancılaşma Sorunu”, *Felsefe Dünyası*, sayı: 55, c. 1, s. 99.

²⁶ Tevhîdî ile İbn Bâcce'nin *gurbet* konusuna yaklaşımları hakkında karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Berekât Muhammed Murâd, *el-İğtirâb beyne İbn Bâcce ve Ebî Hayyân et-Tevhîdî*, Kâhire 1996, 700 s.

²⁷ İbn Bâcce, *Tedbîrü'l-mütevahhid (Resâilü İbn Bâcce el-İlâhîyye İçinde)*, thk. Mâcid Fahrî, Dârü'n-Nehâr li'n-Neşr, Beyrut 1991, s. 43.

Üçüncü sebep Tevhîdî'nin edîb kişiliğiyle alakalı olmalıdır. "İkinci Câhız" olarak anılan ve Arap nesrinde Câhız'dan (ö. 255/869) sonra en parlak üsluba sahip bulunan Tevhîdî, dilden edebiyata, fıkhıtan kelâma ve felsefeden tasavvufa kadar ilim ve kültür hayatının her yönüyle ilgilenerek yüzyılın seçkin simaları arasında yer almıştır.²⁸ Tevhîdî'nin Arap edebiyatında *gurbet*, vatana özlem, ayrılık gibi işlenen konulara²⁹ vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Ondan önce yaşayan Arap edîpleri bu tür konular hakkında eser vermişlerdir. Mesela bunlardan biri *el-Egânî* isimli eseriyle tanınan Arap tarihçisi ve edîbi Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'dir (ö. 356/967). İsfahânî *Edebü'l-gurebâ* isimli eserinde *gurbet*, vatandan uzaklık, hayatta çekilen sıkıntılar ve tüm bunların sonucunda ifade edilen şikâyetleri konu alan şiirleri topladığını söylemektedir. Ona göre bu durum tüm garîblerin âdeti, her oturumda alameti olmuştur. O, kendisini *garîb*, yalnız, sıkıntılı, dertlerin adeta üzerine üşüştüğünü hissettiği için kendisi gibi olan garîblerin, vatanından ve dostlarından uzak olanların sözlerini, şiirlerini bu kitabında topladığını söylemektedir.³⁰ Dolayısıyla *gurbet* konusu özellikle Arap şiirinde işlendiği için bir edîb olan Tevhîdî'nin bu konuya ilgi duyduğu anlaşılmaktadır.

Dördüncü sebep Tevhîdî'nin tasavvufa duyduğu meyil olmalıdır. Zira o, erken yaşlarından beri sûfilerle beraber olmuştur.³¹ Bu ilgisi hayatı boyunca devam etmiş ve hayatının sonlarına doğru adeta bir sûfi olarak anılmak ister gibi tamamıyla tasavvufi bir içeriğe sahip olan *el-İşârâtü'l-ilâhîyye* isimli eserini telif etmiştir. *el-İşârât* muhtemelen onun telif ettiği son eseridir.³² O, *İşârât*'ında edîbâne bir üslupla tamamıyla tasavvufi konuları işlemiştir. Bir nasihat, dua kitabı mahiyetinde olan bu eser tasavvufun birçok konusunu içermektedir. Tevhîdî bu eserinde kırk senedir sûfileri gözlemlediğini, onların yüzlerinin hayrı muştuladığını, hareketlerinin Hakk'ı konuştuğunu, dillerinin işiten herkese nasihat verdiğini söylemektedir.³³ Dolayısıyla yetmiş yaşından sonra yazdığını söylediği³⁴ bu esere göre Tevhîdî tasavvufta karar kılmış ve gerçek bir sûfi olmuştur. O, tasavvufa olan ilgisi ve meyli sonucunda hayatının sonlarına doğru tamamıyla tasavvufta karar kıldığı için sûfilerin *gurbet* konusuna olan ilgilerinin farkındaydı. Dolayısıyla bu konuya olan ilgisinin sebeplerinden birisinin tasavvufi kişiliği olduğunu söyleyebiliriz.

Beşinci ve en önemli sebep Tevhîdî'nin yaşadığı sıkıntılı hayattır. Onun hayatına baktığımızda kendisinin hiçbir şekilde yaşadıklarından ve maddî olarak sahip olduklarından memnun olmadığını görmekteyiz. Erken yaşlarda babasının vefat etmesi, merhametsiz bir amcanın himayesinde büyümesi, hayatının ilerleyen safhâlarında maddî-manevî sahip olmak istediği şeyleri bir türlü elde edememesi gibi sebepler onu hayata ve insanlara karşı çok hırçın yapmış görünmektedir.³⁵ Hayatıyla ilgili anlattıklarına baktığımızda neredeyse ömrü boyunca sıkıntı çekmiş, dertlere maruz kalmış, bir yerde tutunamamış, oradan oraya savrulmuş, sürülmüş bir profil çizdiğini görmekteyiz. Mesela kitaplarını yakma³⁶ sebeplerini Kadı Ebu Sehl'e anlatırken şunları söylemektedir: "*Yirmi sene boyunca beraber olup hiçbirinden doğru dürüst ne bir sevgi ne de bir koruma gördüğüm insanlara kitaplarımı nasıl bırakayım? Onlar ara-*

²⁸ Kaya, "Ebû Hayyân et-Tevhîdî", c. 10, s. 154.

²⁹ Arap şiirinde işlenen bu tür konulara dair bir çalışma için bkz. Yahya el-Cübûrî, *el-Hanîn ve'l-gurbe fi ş-i'ri'l-Arabî el-hanîn ile'l-evtân*, Daru Meclâvî li'n-Neşr ve't-Tevzi', Ammân 2007, 294 s.

³⁰ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü edebî'l-gurabâ*, (Muhakkikin Mukaddimesi), thk. Selâhaddin el-Müneccid, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut 1972, s. 15-6.

³¹ Daha çocukken kendisi hakkında "*Ebu'l-Abbâs (Tevhîdî'nin amcası)! Senin bu yeğenin (Tevhîdî) geceli gündüzlü çalışan, ilim yolunda çok gayretli biridir. Onun Kur'an tilavetine kulak verdik ve beğendik, konuşmasını dinledik ve hoşumuza gitti. Çokça hadis yazar, yolculuk yapar, tasavvufla ilgilenir.*" şeklinde söylenen ifadeler onun erken yaşlarından itibaren tasavvufa merak duyduğunu göstermektedir. Bkz. Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî, Daru Sâdr, Beyrut 1988, c. 8, 124.

³² Üçer, *Tevhîdî*, s. 124.

³³ Tevhîdî, *İşârât*, s. 73.

³⁴ Bkz. Tevhîdî, *İşârât*, s. 217, 392.

³⁵ Üçer, *Tevhîdî*, s. 84 vd.

³⁶ Kitaplarını yakmasıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Hikmet Yaman, "Kendim Yazdım Kendim Yaktım: Ebu Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) Kitaplarını İmhası", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 59, Aralık 2020, s. 31-49.

sında bilindiğim halde çok zamanlar boş alanlarda yeşillikler yemeye, herkes arasında yüz kızartıcı dilenciliğe, kişiliğimi ve dinimi satmaya, münafıkça gösterişe ve riyaya, hür bir insanın kalemiyle ifade edemeyeceği, sahibinin kalbine elem veren şeylere maruz kaldım.”³⁷ Buna benzer birçok şikâyetlerini eserlerinde yer yer dile getirmektedir. Dolayısıyla yaşadığı hayat, çevresindekilerle sürekli bir kavga halinde olması, insanların kendisine gereken değeri vermediklerini düşünmesi vb. hususlar onu *gurbet* konusu üzerinde düşünmeye sevk etmiş görünmektedir.

Buraya kadar Tevhîdî’yi *gurbet* meselesi üzerine im’an-ı nazar etmesinin muhtemel bazı sebepleri üzerinde durduk. Onun *garîb*’in kim olduğu, *gurbet*’in ne olduğu konularını problem edinmesi sadece bu meseleleri vüzuha kavuşturmak için ortaya koyduğu bir gayretten ibaret değildi. Esasında bu meseleler onun açısından sadece felsefi sorgulamalardan ibaret olmayıp bir yönüyle hayatının merkezinde yer edinen problemlerdi. Zira yukarıda değindiğimiz gibi kendisi hep sıkıntılar içinde yaşamış, türlü bahtsızlıklara maruz kalmış, çeşitli elemeler çekmişti. Dolayısıyla sorduğu soruların birçoğu kendi hayatında tezahür etmiş problemler çerçevesinde şekillenmişti. Mesela İbn Miskeveyh’e (ö. 421/1030) “*Neden bu dünyada akılsızlar bahtlı, akıllılar bahtsız oluyor?*” şeklinde bir soru sorabiliyordu.³⁸ Aslında sorunun arka planına baktığımızda “*Neden benim gibi akıllı, ilimde mütebahhir biri bahtsız oluyor da akılsızlar bahtlı oluyor?*” gibi bir mananın çıktığını görüyoruz. Dolayısıyla Tevhîdî’nin *gurbet* ve *garîb*’e dair sorgulamalarının kendisi ve yaşadıklarıyla doğrudan irtibatı olduğu görülmektedir.

Tevhîdî açısından filozofun, ilim ehlinin, faziletli kişilerin fakir ve düşkün oluşları, buna karşın cahillerin maddî olarak hiçbir sıkıntı çekmeden maddî refah içinde yaşamaları önemli bir problemdi. Binaenaleyh onun açısından bu durum çok önemli bir mesele olduğu için bu önemli meseleye uygun bir cevap gerekliydi.³⁹ Yaşlanmaya yüz tuttuğunda da bu durumunu daha çok hissetmeye başladı. Bir türlü halledemediği bu tür meselelere arkadaşlarından, dostlarından, hocalarından, vaizlerden ve felsefeden gelen cevapların hiçbiri kendisini tatmin edememişti. Bu sebeple her şeyden ümidini kesince kendini bir *garîb* gibi hissetmeye başladı. Öyle ki ne o kimseyle ne de kimse onunla ilgileniyordu. Etrafında sahip olduğu her şeyi kaybettiğini ifade ederek şunları söylemekteydi: “*Yalnızlıkla dostluk kurarak, bunu benimseyerek suskunluğu alışkanlık haline getirmek, hayrete meyletmek, sürekli eziyete maruz kalmak, maruz kalınan şeylerden dolayı ümitsizliğe düşmek suretiyle değişmesi gerektiğini düşündüğüm şeyleri beklerken ahvalim, sözlerim, düşüncelerim ve yaratılışım tamamen garîb bir hal aldı.*”⁴⁰

İhsan Abbâs’a göre Tevhîdî, özellikle ömrünün sonlarına doğru bu *gurbet* halini derinden hissederek nihayet gençliğinden beri irtibat halinde olduğu tasavvufa tamamıyla yöneldi ve bir tür *ilâhî işâretler* olarak kabul ettiği ifadelerle halini Allah’a arz etti. Aklı susuzluğu gitti, teslimiyetin emniyetini elde etti. Akla olan kutsaması zayıfladı.⁴¹ Ömrünün sonlarına doğru elde ettiği bu iç bütünlüğünün gölgesinde risâleler halinde *İşârât*’ı telif etti.⁴² Onun *İşârât*’taki *garîb* tariflerine baktığımızda ondaki dönüşümün boyutlarını görebiliriz.⁴³ Tevhîdî *garîb* tarifinde aslında zıtlarda dolaşan bir profil çizmektedir. Bazen onu dua kanatlarıyla yükseldiğini görürken bazen sıkıntılarını dile getiren bir tavır takındığını görmekteyiz. Hatta öyle ki o, yer yer peygamberler gibi kendilerini inkâr edenler arasında *gurbet* hissi

³⁷ Yakut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-üdebâ irşâdü’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb*, thk. İhsan Abbas, Daru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1993, c. 5, 1934, s. 1930.

³⁸ Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-Hevâmil ve’ş-sevâmil*, neşr. Ahmed Emin-Ahmed Sakr, Lecnetü’l-Telif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, Kahire 1951, s. 210.

³⁹ Tevhîdî, *Hevâmil*, s. 212; İhsan Abbâs, *Ebu Hayyân et-Tevhîdî*, Matbaatu Câmiati Hartûm, Hartûm 1980, s. 112.

⁴⁰ Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *es-Sadaka ve’s-sadık*, thk. İbrahim Kılânî, Dârü’l-Fıkr, Dımaşk 1998, s. 34.

⁴¹ Mesela şöyle demektedir: “*Akı seni çeşitli inceliklerle aldatığında ona karşı teslimiyetin hakikatleriyle karşılık ver.*” Bkz. Tevhîdî, *İşârât*, s. 170.

⁴² Abbâs, *Tevhîdî*, s. 115-6.

⁴³ Abbâs, *Tevhîdî*, s. 117.

yaşadığını hissetmektedir. Tevhîdî'nin *İşârât'ta gurbet* yaklaşımları *gurbet*'in duygularının ve sembollerinin merkezi haline geldiğini göstermektedir.⁴⁴

Tevhîdî'nin *İşârât'ta gurbet* konusuna özel bir ilgi duyduğunun en belirgin göstergesi onun bu eserinde mezkûr konuya uzun bir bahis açmasıdır. Vedâd el-Kâdî'nin yaptığı tahkike göre *İşârât'ta* toplamda 65 risâle yer almaktadır. İki risâle hariç diğer risâlelerin hiçbirinde konu bütünlüğü bulunmamaktadır. Müstakil risalelerden oluşmuş gibi görünmekle beraber bu risaleler konu bütünlüğüne sahip değildir. Zira bir risalede hatta bir paragrafta birden fazla tasavvufî konunun yer aldığını görmekteyiz. Tevhîdî adeta yaşadığı değişken manevî hallere göre bu risaleleri yazdığını bize ihsas etmektedir. Fakat 12. risaleyle 54. risâle bu durumun istisnasıdır. 12. risâlede *gurbet* konusu sûfiyâne bir edayla detaylı bir şekilde işlenmektedir. Bu risâlede konu bütünlüğü mevcut olup baştan sona *gurbet* meselesine yer verilmektedir.⁴⁵ 54. risâlede ise Tevhîdî, nefisle alakalı görüşlerine detaylı bir şekilde yer vermektedir. Burada felsefî kavrayışıyla sûfi duyusunu bir arada kullanarak adeta felsefe ve tasavvufu mezcetmektedir.⁴⁶ Binaenaleyh Tevhîdî'nin *gurbet* konusuna özel bir önem verdiğini ve *gurbet*'i kendisiyle bütünleştirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu zaviyeden değerlendirildiğinde Tevhîdî *garîb* yani sûfidir.

GURBET RİSÂLESİNİN DEĞERLENDİRMESİ

Yukarıda Tevhîdî'nin *gurbet* konusuna ilgi duymasının birtakım sebeplerinin olduğu maddeler halinde ortaya koyduk. O, hayatının erken dönemi olarak kabul edilebilecek bir yaşta hacda bulunduğu sırada *gurbet* konusunda İbnü'l-Cellâ'dan aldığı birkaç cümlelik cevaba karşılık hayatının sonlarına doğru yazdığı *İşârât'ta gurbet* konusunu son derece detaylı ve aşamalı bir şekilde ele almaktadır. O, müstakil bir risâle olarak işlediği *gurbet* konusunu temelde iki bölümde incelemektedir. Bu risalede başlıkları maddeler halinde yazdığı *gurbet* konusunu olmamakla beraber risalenin içerik analizi yapıldığında *maddî* ve *nebevî gurbet* diyebileceğimiz iki husus öne çıkmaktadır. Dolayısıyla biz risâlenin içerik analizini bu iki temel başlık üzerinden yapacağız. Aynı zamanda Tevhîdî'nin *gurbet* düşüncesini özellikle "Gurbet Risalesi" üzerinden değerlendirmekle beraber *İşârât'ta* genelinde yer alan *gurbet* dair değerlendirmelerine de yer vereceğiz. Zira *İşârât'ta* bulunan diğer risalelerde "Gurbet Risalesi"nde olan düşünceleri pekiştiren bölümler bulunmaktadır. Binaenaleyh bütüncül bir yaklaşım elde edebilmek için *İşârât'ta gurbet* dair tüm değerlendirmelere yer vermeye çalışacağız.

Tevhîdî'nin bu risâlesinin merkezinde kendisi ve yaşadıkları bulunmaktadır. Zira *gurbet* risâlesinin bulunduğu *İşârât* ile *es-Sadaka ve's-sadîk* isimli eserlerini hemen hemen aynı zamanlarda telif etmiş olup bu iki eserini de yetmiş yaşından sonra birbirine yakın zamanlarda yazdığı için benzer duygularla yazıldığını söyleyebiliriz. Mesela yukarıda değindiğimiz gibi Tevhîdî *Sadaka'da* kendisini her yönüyle *garîb* olarak kabul etmektedir.⁴⁷ "Gurbet risalesi"ni de incelediğimizde esasen Tevhîdî'nin aşamalar halinde incelediği *gurbet* kendi hayatının bir yansıması olduğu görülecektir. Bu risalede *maddî* olarak isimlendirdiğimiz *gurbet* iki aşamada, *nebevî* olarak isimlendirdiğimiz *gurbet* ise tek aşamada ele aldığı sonucuna vardık. Maddî *gurbet* "vatanından/ailesinden/dostlarından uzak garîb" ve "vatanında garîb" olmak üzere iki çeşit olduğu göze çarpmaktadır. "Nebevî gurbet" olarak adlandırdığımız ikinci aşama ise Hz. Peygamber'in (as) "guraba" hadisi üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yaptığımız bu tasnifle Vedâd el-

⁴⁴ Abbas, *Tevhîdî*, s. 119, 122.

⁴⁵ Bkz. Tevhîdî, *İşârât*, s. 80-7.

⁴⁶ Bkz. Tevhîdî, *İşârât*, s. 382-7.

⁴⁷ Tevhîdî, *Sadaka*, s. 34.

Kâdî'nin tasnifinden⁴⁸ ayrıldığımızı ve onun bu konudaki yaklaşımlarına katılmadığımızı ifade etmek isteriz. Aşağıda yeri geldikçe Vedâd el-Kâdî'nin konuyla alakalı düşüncelerine itiraz ettiğimiz hususlara değineceğiz.

Vedâd el-Kâdî “gurbet risalesi”nin üç aşamadan oluştuğunu, bağımsız risaleler olarak tasarlanıp sonra tek bir risale haline getirildiğini, her birisinin başı-ortası ve sonu olan müstakil risaleler olduğunu söylemektedir.⁴⁹ Ona göre Tevhîdî kopukluk olmasın diye üçünü tek bir risale olarak tasarlayıp birinci aşamada “garibin özellikleri” hakkında bilgi vermektedir. İkinci risalede birincisinde söylediklerinden fazla bir şey söylememektedir. Fakat bu ikincisini birincisinden ayıran fark nedir? Burada Tevhîdî kendisinin garib olduğu hususunu vurgulamaktadır. Bu beklenmeyen bir düşüncedir. İkinci risaleyi farklı kılan husus da budur. Üçüncü risalede ise muhatabını yani kendi nefsinin çok şiddetli bir şekilde eleştirmekte ve “iman emaneti” olarak adlandırdığı husus üzerinde durmaktadır. Birinci risalede bir bilgin edasıyla, ikinci risalede bir arkadaş tavrıyla, üçüncü risalede ise toparlayıcı bir üslupla garibin neden kendi içinde parçalanmışlık yaşadığını anlatmaktadır. Bu parçalanmışlığın sebebi garibin “iman emaneti”ni koruyamamasıdır.⁵⁰

Bizce bu yaklaşım itiraza açıktır. Zira “gurbet risalesi” temelde iki aşamadan oluşup bütüncül ve birbirini takip eden unsurlardan meydana gelmektedir. Yani kolaydan zora, aşağıdan yukarıya, basitten karmaşığa doğru bir seyir takip eden bütüncül bir risale hükmündedir. Aslında Tevhîdî bu risalesinde kendi dönemine kadar *gurbet* konusu etrafında şekillenen fikirlerin bütüncül bir şekilde aşamalı bir yol takip ederek adeta özetini sunmaktadır. Dolayısıyla *gurbet* risalesi müstakil parçalardan oluşan sonra birleştirilen bir risale olmayıp sırayla inşa edilmiş tek bir risale hüviyetindedir.

Aşağıda detaylı bir şekilde işleyeceğimiz gibi Tevhîdî'nin bu risalesinde aşamalı bir *gurbet* tavsifi yaptığı görülmektedir. Zira maddî *gurbet* olarak isimlendirdiğimiz bölümün birinci aşamasında garibin vatanından, ailesinden ve dostlarından uzaklığı üzerinde durmaktadır. Bu aslında *gurbetin* en hafif olan kısmıdır. Maddî *gurbetin* ikinci aşamasında ise kişinin vatanında ailesi ve dostlarıyla beraber olduğu bir zamanda *gurbete* maruz kalmasıdır. Bu *gurbet* önceki mecburi *gurbetten* daha ağırdır. Zira garib kendi *gurbetini* kimseye ifade edememekte, yakınlık içinde uzaklık, dostluk içinde yabancılık hissetmektedir. Son aşama ise en ağır *gurbettir* ki bu da kişinin kendi toplumu içerisinde anlaşılabilmesi, fikirleri ve yaşantısı sebebiyle çevresi tarafından reddedilmesidir. Bu en ağır *gurbet* olmakla beraber en şerefli olanıdır. Zira bu *gurbet* Hz. Peygamber'in (as) tavsiye ettiği, müjdelediği gurbet olup erdemli bireyin toplum içinde yaşadığı *gurbettir*. Bu *gurbet* haddizatında çok değerli ve yüce manalara sahip olduğu için toplumun her kesiminden faziletli insanlar bu *gurbete* talip olmuşlardır.

“Gurbet risalesi”nin değerlendirilmesinde dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi de Tevhîdî'nin yer yer neden tekrara düştüğü meselesidir. Zira risale dikkatle incelendiğinde Tevhîdî'nin “garib kimdir?” sorusundan sonra her bir *gurbet* aşaması için farklı tarifler yaptığı fakat garibin çektiği sıkıntılar konusunda birbirine yakın bir çerçeve çizdiği görülmektedir. Buna göre her bir *gurbet* çeşidinin çıkış noktası farklı olmakla beraber bu *gurbetler* sonucu çekilen sıkıntı, eziyet ve cefaların ortak yönleri bulunmaktadır. Mezkur sebepten dolayı risalede birbirinin tekrarı veya birbirine benzeyen yerler bulunmaktadır. Bu durum sehven veya unutulmuş bir hata olmayıp Tevhîdî'nin risalenin başında ortaya koyduğu çerçeve ile alakalıdır. Zira kendisine risalenin başında garibin kim olduğu ve çek-

⁴⁸ Tevhîdî'nin *gurbet* konusuna dair *İşârât*'ta yer alan düşüncelerinin bir değerlendirmesi için bkz. Vedâd el-Kâdî, “el-Garib fi İşârâtî't-Tevhîdî”, *Mélanges, Câmi'atü'l-Kiddis Yusuf*, Beyrut 1984, c. 50, s. 127-139.

⁴⁹ Vedâd el-Kâdî, “al-Garib”, s. 132.

⁵⁰ Vedâd el-Kâdî, “al-Garib”, s. 132-4.

tiği sıkıntılarının neler olduğu sorulmaktadır. Tevhîdî de sistematik olarak *gurbet* çeşitlerine yer verip daha sonra ilgili *gurbete* maruz kalan garîbin sıkıntılarına değinmektedir. Şu halde garîbin çektiği sıkıntılar konusunda yer verilen tekrarlar risalenin başında zımnen ifade edilen plan çerçevesinde yazılmış olup gereksiz tekrarlar değildir.

Burada risâlenin genel bir değerlendirmesini yaptıktan sonra içeriğine uygun bir şekilde belirlediğimiz başlıklarla aşağıda risâleyi detaylı bir şekilde tahlil etmek istiyoruz.

MADDÎ GURBET

Öncelikle *maddî gurbet* kavramından kastımızın ne olduğu üzerinde duracağız. Gurbet risalesine baktığımız zaman Tevhîdî'nin maddî bir takım sıkıntılar, ayrılıklar, vatan, aile ve dostlardan uzak olmaya dair bir çerçeve çizdiğini görmekteyiz. Dolayısıyla bu sıkıntı, ayrılık ve uzaklıklar temelde maddî unsurlara dayandığı için bu başlıkta böyle bir isimlendirme kullandık. Tevhîdî bu kısmı yaklaşık üç sayfada anlatmaktadır. Kendisine meçhul bir muhatap tarafından sorulan “garîb kimdir?” sorusuna cevap vererek öncelikli olarak bahsedeceği garîbin kim olduğunu net ifadelerle ortaya koymaktadır.⁵¹ Buna göre “vatanından/ailesinden/dostlarından uzak garîb” ve “vatanında garîb” olmak üzere iki tür maddî *gurbet* bulunmaktadır.

Vatanından/Ailesinden/Dostlarından Uzak Olan Garîb

Bu başlık altında incelediğimiz *gurbet* bize göre şairlerin, edîblerin yakındıkları *gurbet* çeşidi olmaktadır. Fakat bizim “Vatanından/Ailesinden/Dostlarından Uzak Garîb” başlığıyla verdiğimiz bölümü Vedâd el-Kâdî “Gurbetin Birinci Merhalesi” olarak kabul etmekte ve Tevhîdî'nin buradaki kastının şairlerin kastettikleri *gurbetten* farklı olduğunu söylemektedir. Ona göre bunun sebebi Tevhîdî'nin bahsettiği *gurbetin* şairlerin bahsettiği *gurbetten* çok daha sıkıntılı ve meşakkatli bir durum olmasıdır. Zira şairler sadece vatan, aile ve dostlardan uzak olmalarından yakınırken Tevhîdî çok karmaşık bir *gurbetten* bahsetmektedir. O *gurbet* de vatan içinde yaşanan *gurbettir*.⁵²

Bu yaklaşımın doğru olmadığını düşünüyoruz. Zira bize göre Tevhîdî'nin bahsettiği vatan içinde *gurbet* bizim maddî *gurbetin* ikinci aşaması olarak kabul ettiğimiz *gurbettir*. Fakat bu birinci aşamadaki *gurbetin* tamamıyla şairlerin yakındıkları *gurbet* çeşidi olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Tevhîdî risalenin başında aslında bu *gurbet* çeşidinin tam da şairlerin yakındıkları *gurbet* olduğunu ifade edercesine şunları söylemektedir: “Gördüğün gibi bunlar su ve topraktan oluşan vatanından ve tatlı-acı günleri beraber geçirdiği dostlarından uzak olan garîbin vasıflarıdır. Belki garîb onlarla ırmak kenarlarında ve bahçelerde onlarla kadeh kadeh içmiş, onlardan hep iyilik görmüştü. Sonra tüm bu güzellikler yok olup gitti. Sen hiç vatanından uzun süre ayrı kalmış ve kaldığı yerden, dostlarından nasibi az olan bir garîbi bilir misin? Sen hiçbir vatana yol bulamayan, hiçbir yeri vatan tutamayan garîbi gördün mü?”⁵³ Burada Arap şairlerinin yakındıkları vatandan, aileden, dostlardan uzaklığa dair bir *gurbet* çeşidi olduğu görülmektedir. Zira Cahiliye öncesi ve sonrası Arap edebiyatında vatandan, aileden, dostlardan uzaklık manasında *gurbet* konusu işlenmiş ve çok erken dönemlerden itibaren buna dair eserler yazılmıştır.⁵⁴ Tevhîdî her ne kadar şairlerden isim olarak bahsetmese de *gurbetin* bu türüne dair onların bazı şiirlerinden nakilde bulunmaktadır.

⁵¹ Tevhîdî, *İşârât*, s. 80.

⁵² Vedâd el-Kâdî, “el-Garîb”, s. 129.

⁵³ Tevhîdî, *İşârât*, s. 81.

⁵⁴ Bu tür *gurbete* dair yazılmış eserlerin bir listesi için bkz. Cübürî, *el-Hanîn ve'l-gurbe*, s. 14-6.

Tevhîdî, vatanından uzak garîbin tarifini yaptıktan sonra onun çektiği sıkıntılara değinmektedir. Buna göre vatanından garîb olan şu sıkıntıları çekmektedir: “*Artık o kuytu bir köşede solgun, bezgin bir şekilde bekler, onu hüznün kaplar. Konuştuğunda utanç içinde kesik kesik konuşur, kendini alıkoyarak şaşkınlıkla susar, başını eğerek yaklaşır, korkarak uzaklaşır, zelil bir şekilde ortaya çıkar, hastaymış gibi saklanır, ümitsizlik içinde ister, bela ve musibet başında varmış gibi kendini tutar, sürekli değişen fikirleriyle solgun bir şekilde sabahlar, sırları dağılmış, saçılmış bir şekilde akşamlar. Konuşurken korkar, sussa zarara uğrar. Halsizlik, atalet her tarafını sarar, beti benzi atar, gün be gün zayıflar. İnsanlar onun içinde bulunduğu gizli hollere vakıf olmadıkça, dış görünüşünü delil olarak sunmadıkça, üzüntüsünü hatırlamadıkça onlardan bir şey istemez. Sonra içinde bulunduğu zor durumdan rahata kavuşmak arzusuyla gözyaşı döker.*”⁵⁵

Vatanından uzak garîbin özelliklerinden birisi bulunduğu zor durumdan kurtulma arzusudur. Bunun için gözyaşı bile dökmektedir. Dolayısıyla bu garîb çektiği sıkıntılardan kurtulup ünsiyet edeceği bir aile, sığınacağı bir vatan, sırrını paylaşacağı bir dost, esriyeceği bir kadeh ve içinde kalacağı bir mesken arzulamaktadır.⁵⁶ Bütün bu istekler Tevhîdî'nin vatanından uzak olan garîbten kastının şairlerin, edîblerin kastettikleri garîble aynı olduğunu göstermektedir. Vatanından uzak garîbin rahat ve selâmete erme arzusuyla bu durumdan kesinlikle memnun olmadığı ve bir an önce bu *gurbetten* kurtulmak istediği anlaşılmaktadır. Binaenaleyh bu *gurbetin* Hz. Peygamber'in müjdelediği ve ulemânın, sûflilerin, filozofların yaşamayı arzuladıkları *gurbetle* alakası bulunmamaktadır.

Vatanında Garîb

Tevhîdî vatanında garîb olanları anlatmak için adeta yeni bir *gurbet* çeşidine geçiş yaptığını ifade etmek üzere şunları söylemektedir: “*Denilir ki garîb dostun ezâ verdiği kişidir. Ben de derim ki garîb yanında olduğu halde dostunun kendisinden habersiz olduğu, dostları ve yakınları olduğu halde gurbet çektiğini kimsenin bilmediği kişidir. Garîb bir yakını/arkası/kollayanı olmayan, payına düşeni alamayan kişidir. Haydi, gel bu kötü durumu ortaya çıkaran ve bu cefaya sebep olan şeye beraber ağlayalım!*”⁵⁷ Dikkat edilirse vatanında garîb olanın iki durumu bulunmaktadır. Birincisi vatanında ailesi ve dostları ile beraber olduğu halde ailesinin ve dostlarının kendisinin kötü durumundan, *gurbetinden* bîhaber olmalarıdır. İkincisi ise vatanında, doğduğu yerde bulunduğu halde ailesi ve dostları bulunmayan garîbdir. Bu son garîb hiçbir şeye sahip değildir. Ne malı, ne akrabaları ne de yardımcıları vardır. Onun için nebevî *gurbet* hariç en ağır bu olmaktadır. Fakat yukarıda dile getirdiğimiz *gurbet* türlerinin hiçbirisi bir fikirden, inançtan ve kişinin yaşam tercihlerinden kaynaklanmamaktadır. Dolayısıyla bunların hiçbirinde fikrî bir çile ve *gurbet* söz konusu değildir.

Tevhîdî bu garîb çeşidinin vatanında *gurbeti* yaşayan kişi olduğunu ifade etmektedir. Bir taraftan bu garîbin çektiği sıkıntılara değinirken diğer taraftan bu *gurbetin* vatan içinde çekilen *gurbet* olduğunu vurgulayarak şunları söylemektedir: “*Özetle (vatanında) garîbin üzerine musibetler durmadan gelir, o bulunduğu mertebeden azarlanarak indirilir. O, kalemin gizlendiği, kâğıdın yok olduğu, sözün bittiği bir özelliğe sahiptir. Çünkü garîbin sıfatının ismi yok ki zikredilsin, bir resmi yok ki görülsün, dürülmüş-katlanmış bir şey değil ki açılsın. Özü yok ki özü kabul edilsin, günahı yok ki affedilsin, kusuru yok ki ayıbı saklansın. Bu garîb doğduğu ve nefes aldığı yerden çıkmamış ve uzaklaşmamış kişidir.*”⁵⁸ Metnin

⁵⁵ Tevhîdî, *İşârât*, s. 81.

⁵⁶ Tevhîdî, *İşârât*, s. 82.

⁵⁷ Tevhîdî, *İşârât*, s. 81-2.

⁵⁸ Tevhîdî, *İşârât*, s. 83.

son cümlesinden anlaşılacağı gibi Tevhîdî, *gurbetin* bu kısmını kişinin kendi vatanında yaşadığı *gurbete* tahsis etmiştir. Buraya kadar işlediğimiz ve “maddî gurbet” olarak isimlendirdiğimiz kısım risalenin üçte birlik bölümünü oluşturmaktadır. Bizim yaptığımız sınıflandırmaya göre Tevhîdî, asıl önem verdiği kısma risalenin büyük bölümünü tahsis etmiştir. Ayrıca ifade etmemiz gerekiyor ki yaptığımız tasnif Vedâd el-Kâdî'nin tasnifinden farklı olup merhalelerin başlangıç ve bitiş yerleri birbirleriyle uyuşmamaktadır.

NEBEVÎ GURBET

“Nebevî Gurbet” başlığını kullanmamızın sebebi Tevhîdî'nin bu *gurbet* çeşidini tamamıyla “tuba li'l-gurabâ” hadisi çerçevesinde ele almasıdır. Ona göre İslâm ortaya çıktığında garîb olduğu gibi kendisinin yaşadığı zamanda da garîbtir.⁵⁹ Tevhîdî bu aşamada başta kendisi olmak üzere İslâm'a hizmet edenleri garîb kabul etmekte ve tam bir sûfiyâne neşve ile *gurbet* meselesine yaklaşmaktadır. Zira burada kendi nefesine çok ağır ithamlarda bulunmakta, Hakk'ın rızası için sûfiyâne bir eda ile konuşmaktadır. Ona göre kul Hakk'ı anmak istiyorsa O'nun dışındaki her şeyi unutmalı, O'na yakınlaşmayı diliyorsa O'nun haricindeki her şeyden uzaklaşmalıdır. Dolayısıyla nebevî *gurbete* maruz kalmak Allah yolunda olmakla eşdeğerdir. Allah yolunda olanlar da türlü türlü sıkıntılara maruz kalmaktadırlar. Tevhîdî Allah'ın anlatılması, O'na davet edilmesinin zor, meşakkatli, tehlikeli olduğu için yine Allah'tan yardım dilemek gerektiğini söylemektedir.⁶⁰ Onun açısından *gurbetin* bu çeşidi elde edilmesi gereken en yüksek payelerden biri olduğu için o, risalenin büyük bölümünde nebevî *gurbeti* değerlendirmektedir.

Bize göre Tevhîdî'nin *gurbet* risalesinin bu bölümü “garîblerin garîbi, uzakların uzağı” dediği yerden başlamaktadır.⁶¹ Tevhîdî nebevî *gurbeti* tahammülü en zor seviye olarak gördüğü için buna maruz kalanlara “garîblerin garîbi” demektedir. Bu *gurbet* çeşidinin Hz. Peygamber'in “guraba” hadisiyle alakalı olduğunu zımnem ifade etmek üzere şunları söylemektedir: “*Garîblerin garîbi vatanında garîb olan kişidir. Uzakların uzağı yakın iken uzak olandır. Kul kendisini hiçbir araca muhtaç bırakmayı (Allah'ı) bulabilmesi için olanca gayretiyle mevcudu unutmalı, meşhudu görmemeli, alışılmışı terk etmelidir. Garîb Hakk'ı andığında terkedilen, Hakk'a davet ettiğinde azarlanan, dayanaklı konuştuğunda yalanlanan, düşüncesini açıkça söylediğinde işkence edilen, yiyecek-azık toplamak istediğinde kendisine azık verilmeyen, oturduğunda ziyaret edilmeyendir. Allah ona merhamet etsin!*”⁶² Özellikle “*Garîb Hakk'ı andığında terkedilen, Hakk'a davet ettiğinde azarlanan, dayanaklı konuştuğunda yalanlanan*” kısmı bu *gurbet* türünün davetle, İslâm'ı yaşayıp ona davet etmekle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Buradan itibaren Tevhîdî garîbin Allah'a davette çektiği sıkıntılar üzerinde durmakta ve maruz kaldığı tüm sıkıntılara Allah için tahammül ettiğini ifade etmektedir.⁶³

Tevhîdî, esasında bu *gurbetin* İslâm'a davette meydana geldiğini ihsas etmek üzere şu duayı yapmaktadır: “*Allah'ım kulların arasında garîblerden olduk, onlar bizden uzak durdular, has bahçende bize yakınlık göster. Onlar bizi terk ettiler, bizi özel nimetine ulaştır! Allah'ım! Senin için onlar bize düşman oldular. Çünkü Seni onlara hatırlattığımız için bizden nefret edip kaçtılar. Onları Sana davet ettik, kibirlendiler. Onlara azabını hatırlattık, tereddüt ettiler. Vereceğin sevabı vadettik, büyüklendiler. Seni onlara anlattık, inkâr ettiler. Seni onlara karşı korumaya çalıştık, güç gösterisinde bulundular. Biz de onların*

⁵⁹ Tevhîdî, *İşârât*, s. 297.

⁶⁰ Tevhîdî, *İşârât*, s. 180-1.

⁶¹ Tevhîdî, *İşârât*, s. 83.

⁶² Tevhîdî, *İşârât*, s. 83.

⁶³ Tevhîdî, *İşârât*, s. 84.

*tedbirlerinden korktuk ha! Onların kendilerini sağlama alma çabalarından yüz çevirdik!*⁶⁴ O halde Allah yolunda olan garîbin birtakım sıkıntılara maruz kalması kaçınılmaz olacaktır. Zaten Allah yolunda olan garîb birçok sıkıntıyla karşılaşabileceğinin farkında olarak nebevî *gurbeti* tercih etmektedir. Binaenaleyh nebevî *gurbet* başa gelen zorunlu şartların sonucu maruz kalınan bir olgu olmayıp erdemli kişinin bilinçli bir tercihiyle ortaya çıkan bir durumdur.

Gurbetin Mukadder Sonucu: Mihneth

Maddî *gurbetlerde* çekilen sıkıntılara benzer bir şekilde nebevî *gurbette* de sıkıntı, eziyet ve cefa söz konusudur. Mesela bu aşamada çekilen bazı sıkıntılarla alakalı olarak Tevhîdî şunları söylemektedir: “*Garîb genel olarak birlikteliği elem, yalnızlığı firkat, gecesi-gündüzü-sabahı-akşamı sadece üzüntü ve keder, görüşü zan, bütünü fitne, parçası sıkıntı, gizlisi açık, korku kendisine vatan olmuştur. Garîb birisini çağırıldığında kendisine cevap verilmeyen, korkuttuğu zaman kendisinden korkulmayandır. Garîb yalnız kalmak istediğinde yalnız bırakıldır. Garîb insanlar arasında güvenilirlik olmadığı için yalnız kalmak ister, iç hüznü kendisini yaktığı için yalnız bırakılmak istenir.*”⁶⁵ Bu sıkıntılara değindikten sonra elde edilecek manevî mükâfatı göz önünde bulundurmasını istercesine garîbin bu maddî sıkıntılara fazla takılmamasını istemektedir. Zira çözüm *gurbetin* getirdiği zorluklardan, sıkıntılardan kurtulmak değildir. Zaten Tevhîdî bu durumun farkında olduğu için *gurbet* türlerinde çekilen sıkıntıları dile getirdikten sonra “tüm bunları bırak, bunlarla ilgilenme” demektedir.⁶⁶

Zikrettiğimiz tüm *gurbet* çeşitlerinde garîbin çektiği sıkıntılar aslında ortaktır. Zira Tevhîdî hangi tür garîbten bahsederse bahsetsin birbirine yakın sıkıntılarını dile getirmektedir. Dolayısıyla burada esas olan garîbin çektiği sıkıntılar değildir. Zira *gurbetin* her çeşidi sıkıntı, eziyet ve cefa barındırmaktadır. *Gurbete* anlam katan şey ise çekilen sıkıntılar değil *gurbetin* hangi amaç için çekildiğidir. Nebevî *gurbete* maruz kalmış garîb diğer *gurbet* çeşitlerinde meydana gelen sıkıntılarının tamamını çekebilir. Bu durumdaki garîb vatanından, ailesinden, dostlarından uzak kalmaya mecbur bırakılacağı gibi kendi vatanında malından, mülkünden, makamından, ailesinden ve dostlarından mahrum bırakılabilir. Veya ailesi ve dostları onu *gurbete* terk edebilirler. Tevhîdî bütün *gurbet* çeşitlerini kendi hayatında yaşamakla beraber en son çektiği *gurbete* yani nebevî *gurbete* değer vermektedir. Ona göre nebevî *gurbeti* yaşayacak seviyeyi elde eden için çekilen sıkıntılarının anlamı kalmamaktadır. Zira nebevî *gurbette* sıkıntıları unutturacak ilâhî lütuflar söz konusudur.⁶⁷

Çerçevesini çizmeye çalıştığımız bu *gurbet* çeşitleri aynı zamanda bir kaçıış ifade etmektedir. Buna göre garîb içinde bulunduğu zor durumlardan kurtulmak için sürekli yer değiştiren kişidir. İbnü'l-Cellâ, Tevhîdî'nin sorusuna verdiği cevapta tam da bu durumu vurgulamaktadır. Öyle ki garîb bulunduğu yerde hiçbir şekilde selâmet bulamamaktadır. Selâmet bulmak ümidiyle bir şehirden başka bir şehre, bir beldeden başka bir beldeye, karadan denize, denizden karaya gitmektedir. Garîb, öncelikli olarak hiçbir şekilde selâmet bulamayacağını farkında olmalıdır. Dolayısıyla nebevî *gurbeti* yaşayan kişiler asla selâmet beklentisi içine girmemelidirler. Fakat Tevhîdî her ne kadar garîbin selâmete eremeyeceğine dair bir kanaate sahipse de selâmet beklentisinden bir türlü vazgeçememekte ve halinden şikâyet edebilmektedir.⁶⁸

⁶⁴ Tevhîdî, *İşârât*, s. 84.

⁶⁵ Tevhîdî, *İşârât*, s. 84.

⁶⁶ Tevhîdî, *İşârât*, s. 84.

⁶⁷ Tevhîdî, *İşârât*, s. 85.

⁶⁸ Tevhîdî, *Sadaka*, s. 34.

Tevhîdî selâmet beklentisinin asla çözüm olamayacağını farkındadır. Çünkü ona göre ahiret meyveleri belâ ve musibet ağaçlarından derilir. Kurbet ancak *gurbet* mahallinde durulduğunda ve sıkıntılar yudum yudum içildiğinde meydana gelir.⁶⁹ O, belâ ve musibetlere katlanamadığı ve onları rıza ile karşılayamadığını düşündüğü için kendisini çok ağır şekilde eleştirmektedir. Zira onca bilgisine rağmen hâlâ kalbinde bu tür düşünceleri taşıyor olmasına muhtemelen çok kızmakta ve şiddetli bir nefis muhasebesi yapmaktadır. Nefis muhasebesi sonucunda kendisini neredeyse ümitsiz bir vaka gibi görmektedir.⁷⁰ Bu durum onun ilerlemiş yaşına rağmen hâlâ istediği tasavvufî hayatı tam manasıyla gerçekleştiremediğine dair bir kanaate sahip olduğunu göstermektedir.

Ağır Bir Nefis Muhasebesi

Tevhîdî Allah yolunda olan garîbin ilâhî işaretlerin muhatabı olacağını söylemektedir. Buna göre garîb gaybdan aldığı bilgilerle Allah'tan haber veren ve O'na davet edendir. Bu garîb, sadece Allah'a tevekkül eder ve O'nun zikrinde adeta yok olurcasına gayret gösterir, masivaya asla meyil göstermez, bütün işlerini Allah için yapar. Tüm bunları yaparken de herhangi bir beklenti içine girmez.⁷¹ Dolayısıyla bahsettiği bu garîbin daha önce işlediğimiz garîblerden tamamıyla farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Tevhîdî bu *gurbeti* yüceltirken aynı zamanda muhtemelen öncelikli olarak kendisini kastederek şunları söylemektedir: “*Şimdi sayacağım şeylerin en az bir tanesini yap! Hakk'ı anmak istediğinde O'nun dışındakileri unut. Yakınlığını dilediğinde O'nun haricindeki her şeyden uzak dur. O'nun katında değerli bir yer edinmek istiyorsan arzuladığın şeyleri bırak. O'na dua etmek istiyorsan duanda senin lehinde olanla aleyhinde olanı birbirinden ayır.*”⁷² Bu tavsiyeleri, olmayı istediği garîbin bazı vasıflarına dairdir. Fakat muhtemelen kendisini bu seviyede görmediği için bundan sonra çok ağır bir nefis muhasebesi yapmaktadır.

Yukarıda verdiği tavsiyeleri yerine getiremediğine kanaat getirmiş olacak ki Tevhîdî kendisini şu şekilde yermektedir: “*Sana yazıklar olsun! Kandırıldığını zannederken ne zamana kadar kandırılacaksın? Kazandığını düşünürken ne zamana kadar kaybedeceksin? Reddedildiğin halde ne zamana kadar isteyeceksin? Gerçekte ihtiyacın olmadığı halde ne zamana kadar muhtaç olacaksın? Zengin olduğun halde ne zamana kadar endişe duyacaksın? Özünde yüce olduğun halde ne zamana kadar alçalacaksın? Gözünün gördüğü bir şeyi aklının görmemesi ne tuhaftır! Eşek de sadece gözüyle görür. Sen bir eşek misin ki mazur görülesin? Eşek değilsen neden eşeğe benziyorsun? Eğer eşeksen neden ondan üstün olduğunu iddia ediyorsun? Madem dış görünüşün itibarıyla eşeğe benzemiyorsun o zaman içinle de ona benzeme!*”⁷³ “*Yazıklar olsun!*” diye başlayan yerden itibaren bir manada çekilen sıkıntılara tahammül edememeyi eleştirmektedir. Böyle bir *gurbeti* bırakıp sadece nebevî *gurbete* yönelmeyi istemektedir. Zira asıl sıkıntı maddî olarak çekilen sıkıntı yani maddî *gurbet* değildir. Asıl sıkıntı Allah'tan mahrum olmaktır. Kişinin imanı, ameli, düşünceleri itibarıyla maruz kaldığı *gurbet* kötü değildir. Zira sonu çok karlıdır ki o da Allah'ın rızasıdır. Dolayısıyla böylesine tasavvufî bir bakış açısıyla çekilen tüm maddî sıkıntıların hiç önemi kalmamaktadır. Gerçek garîb bu tür sıkıntılara takılıp kalmamalıdır.

Tevhîdî'nin adeta hayatının safhâlarını göz önünde bulundurarak bu eleştirilerini dile getirdiği görülmektedir. “*Sırrın küfrân, konuşman iftira, sevincin taşkınlık, hüznün isyan, zenginliğin küstahlık, fa-*

⁶⁹ Tevhîdî, *İşârât*, s. 68.

⁷⁰ Tevhîdî, *İşârât*, s. 85.

⁷¹ Tevhîdî, *İşârât*, s. 85.

⁷² Tevhîdî, *İşârât*, s. 85.

⁷³ Tevhîdî, *İşârât*, s. 85.

kirliğin keder, doyman oburluk, açlığın ümitsizlik ve töhmet, gazan riya, delilin hile, tüm halin sahtedir. Sen nefsinin hiçbir şekilde sorgulamıyorsun."⁷⁴ derken de nefesine karşı olan eleştirilerini son safha ya götürmekte bir beis görmemektedir. Fakat Tevhîdî, kendisini bu denli ağır eleştirmesine rağmen ümitsiz değildir. Zira kendisini dahi kurtaracak bir çözüm önerisi vardır ki o da "iman emaneti"ni korumaktır.

Nihaî Çözüm Yolu: İman Emanetini Korumak

Tevhîdî varılması gereken son hedefin yaratma meydana gelmeden önce insana hediye edilen "iman emaneti"ni elde etmek olduğunu söylemektedir. O, bu emaneti şu şekilde tarif etmektedir: "*Allah'ın bir emanet olarak göğsüne yerleştirdiği imanı olan ve bunu her şeye karşı koruyan kimse ne kadar mesuttur! Bu emanetin ne olduğunu biliyor musun? Allah'a yemin olsun ki bu yüce bir emanettir. Bu emanet sen toprakta parçalar halindeyken bir surete bürünmeden önce, bir ismin yokken, özün bilinmezken, sana dair bir haber mevcut değilken, bir mekâna ve zamana sahip değilken vardı. Sen Allah'ın ilminde sadece O'nun iradesiyle O'nu tanımaya, O'nun tarafından seçilmeye ve davetine uymaya layık hale getirildin.*"⁷⁵ Buradaki sözleri birkaç ayetin tefsiri hükmündedir. Öncelikli olarak Tevhîdî misâk ayeti⁷⁶ olarak meşhur olan A'râf suresi 172. ayeti referans olarak almaktadır. İkinci olarak insanın emâneti yüklendiğini ifade eden Ahzâb suresi 72. ayettir. Tevhîdî bu iki ayeti esas alarak yorumlar yapmaktadır.⁷⁷

Her bir insanda potansiyel olarak var olan bu kutlu emânet insanın arzularına kapılması sonucu körelmekte ve onu aslından uzaklaştırmaktadır. Tevhîdî'ye göre insan yaptığı işin önünü arkasını düşünmediği ve kendisini ikaz edenlere aldırmadığı için günahla ısrar ederek büyümektedir. Dolayısıyla cahilliğinde ısrar ederek bir türlü hatalarının farkına varamamaktadır. Burada Tevhîdî yine nefis muhasebesi yaparak kendini ağır bir şekilde eleştirmekte ve şunları söylemektedir: "*Hey sen taş mısın? Kalbin ne kadar katı! Rabbini kızdıracak ne kadar çok şeyler yapıyorsun! Nefsinle birbirinize tuzak mı kuruyorsunuz? Senin ruhuna yaptığını akıllı bir insan düşmanına yapar mı? İyileştirici ve yeterli de olsa sana ne vaaz ne de nasihat fayda eder!*"⁷⁸ Kendisi açısından durum bu kadar kötü olmasına rağmen ümidini kaybetmemekte ve şu duayı yapmaktadır: "*Ey celâl ve ikrâm sahibi Allah'ım! Rızanı hak etmesek de lütfunla bizi affet!*"⁷⁹

Tevhîdî her ne kadar nebevî *gurbet* bölümünde ağır bir nefis muhasebesi yapsa da kendisini iman emâneti taşıyan bir garîb olarak görmektedir. Risalenin üslubuna, içeriğine, kademeli bir şekilde konuların işlenişine ve son olarak tamamen tasavvufi bir mahiyette bitirilmesine bakıldığında Tevhîdî'nin garîbten kastının sûfî olduğu anlaşılmaktadır. Onun garîbten kastının sûfî olduğuna dair başka bir delil de *gurbet* risalesinin *el-İşârâtü'l-ilâhiyye* isimli eserinin içinde yer almasıdır. Nebevî *gurbeti* işlediği bölümde garibin, Allah'tan aldığı doğrudan bilgilerle O'ndan haber verdiğini ve O'na davet ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca Tevhîdî'nin hayat serüvenine baktığımızda tasavvufta karar kıldığı anlaşılmaktadır. En son yazdığı kabul edilen eserini "ilâhî işaretler" olarak isimlendirmesi bu eserin tamamıyla tasavvufi bir eser olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla *İşârât*, Tevhîdî'nin ilhâm, keşf, teslimiyet, zühd, tasavvuf, takva ve riyazetten bahsederek *Hevâmil* isimli eserinden itibaren peşinde olduğu sorulara bir cevap ma-

⁷⁴ Tevhîdî, *İşârât*, s. 85.

⁷⁵ Tevhîdî, *İşârât*, s. 86.

⁷⁶ Bkz. Sinan Öge, "Fitratın Misâkı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2004, sayı: 22, s. 240-260.

⁷⁷ Vedâd el-Kâdî, "el-Garîb", s. 134-5.

⁷⁸ Tevhîdî, *İşârât*, s. 87.

⁷⁹ Tevhîdî, *İşârât*, s. 87.

hiyetindedir.⁸⁰ Gurbet risalesinin içinde yer aldığı bu eser Tevhîdî'nin tasavvufta karar kıldığını ve nebevî *gurbeti* yaşayan garîbten kastının sûfî olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple Tevhîdî garib/sûfidir.

Tevhîdî'nin nihaî çözüm olarak insanın kendisinde ezelde var olan iman emanetine sahip çıkması olduğuna dair görüşlerine yer verdik. Burada bir soru daha gündeme gelmektedir. Acaba bu iman emanetini hakkıyla taşıyan kişi kimdir? Sûfî mi, filozof mu, âlim mi? Yoksa sûfinin filozof olması veya filozofun/âlimin sûfî olması mı? Vedâd el-Kâdî'ye göre Tevhîdî'nin çözümü sûfinin/garîbin filozof olmasıdır.⁸¹ Fakat biz bu konuda onunla aynı düşüncede değiliz. Zira Tevhîdî'nin hayat serüveni, en son yazdığı eseri *İşârât* göz önünde bulundurulduğunda cevabın tam aksi olduğu kanaatindeyiz. Yani çözüm filozof veya âlimin sûfî olmasıdır. Yukarıda ifade edildiği gibi Tevhîdî hayatı boyunca peşinde koştuğu soruların cevabını tasavvufta bulmuş ve bu cevaplarını çok edebî bir üslupla *İşârât* isimli eserinde dile getirmiştir. Ayrıca risalenin geneli ve özellikle nebevî *gurbet* olarak değerlendirdiğimiz bölümü göz önünde bulundurduğumuzda Tevhîdî'nin felsefî bir kavrayıştan çok tasavvufî bir duyuşla konuya yaklaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Tevhîdî'nin hayatında yer alan sorular felsefî mahiyetli olmakla beraber o, bu sorularının cevabını tasavvufta bulmuştur. Yani onun açısından varılması gereken son nokta felsefe değil tasavvuftur.

SONUÇ

Gurbet meselesi Câhiliye öncesi ve sonrası Arap şiirinde işlendiği gibi Hz. Peygamber'in hadislerine de konu olmuştur. Hadislerde garîbler müjdelenmiş ve bunlar İslâm'ın garîb kaldığı dönemlerde dini yaşayan ve dine sahip çıkan kişiler olarak konumlandırılmışlardır. Bu sebeple âlimler, sûfiler, filozoflar açısından tüm zorluklarına rağmen toplumda garîb olmak ve İslâm adına *gurbeti* yaşamak elde edilmesi gereken şerefli bir paye olarak kabul edilmiştir. Bu şerefli payeye nail olmak isteyenlerden biri de filozof-sûfî profilinin en güzel örneği olarak kabul edebileceğimiz Ebu Hayyân et-Tevhîdî'dir. Tevhîdî hayatı boyunca yaşadığı sıkıntıların etkisiyle Hz. Peygamber'in "garîblere müjdeler olsun!" hadisinden yola çıkarak tasavvufî duyuşuyla ve edîbâne bir üslupla *gurbet* meselesini ele almış ve derinlemesine tahliller yapmıştır. Onun açısından bu mesele sadece üzerinde im'an-ı fikir etmekten çok daha ileri düzeyde bir mana ifade etmektedir. Tevhîdî, hayatı boyunca çektiği sıkıntıları göz önünde bulundurarak kendisini her haliyle garîb olarak kabul etmiş ve bu sıkıntıların çözümünün hadiste çerçevesi çizilen garîb olmak yoluyla mümkün olduğu kanaatine varmıştır.

Tevhîdî'nin *gurbet* meselesi üzerinde durmasının birtakım sebepleri bulunmaktadır. O, öncelikle garîbin hadislerde müjdelenmiş olması sebebiyle bu meseleyi problem edinmiş ve Hz. Peygamber'in "garîblere müjdeler olsun!" hadisinden yola çıkarak garîbin kim olduğunu hacda bulunduğu sırada bir sûfiye sormuştur. İkinci olarak Tevhîdî hayatı boyunca sıkıntı çekmiş birisi olduğunu eserlerinde dile getirip her halinin garîb olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla onun açısından *gurbet* meselesiyle ilgilenmek aynı zamanda hayatının merkezinde yer alan problemlere bir çözümdür. Bir felsefeci olması ve kendisinden önceki filozofların *gurbet* konusunu işlemeleri üçüncü sebep olarak görünmektedir. İkinci Câhız sayılacak kadar edebî yönü kuvvetli olan Tevhîdî Arap şairlerinin ve edîblerinin *gurbet* konusuna olan ilgilerinin farkındaydı. Dolayısıyla bir edîb olması dördüncü sebeptir. Son olarak küçük yaşlarından itibaren tasavvufa ilgi duyması ve *el-İşârâtü'l-ilâhiyye* isimli eserinde görüleceği gibi ha-

⁸⁰ Üçer, *Tevhîdî*, s. 118-9.

⁸¹ Vedâd el-Kâdî, "el-Garîb", s. 137.

yatının sonlarına doğru tamamıyla tasavvufta karar kılması onun *gurbet* meselesine olan ilgisini açıklar mahiyettedir.

Tevhîdî “Gurbet Risalesi”nde sistematik bir *gurbet* tasnifi yapmakta ve bizim “Maddî Gurbet” ve “Nebevî Gurbet” olarak değerlendirdiğimiz iki temel mesele üzerinde durmaktadır. Bize göre birincisi şairlerin, edîblerin çektikleri sıkıntılar, vatanlarından, ailelerinden, dostlarından ayrılıkları sonucu işledikleri *gurbetle* alakalıdır. Tevhîdî bu *gurbet* çeşidini kısaca işleyip asıl değer verdiği *gurbet* yani nebevî *gurbet* üzerinde durmaktadır. Ona göre nebevî *gurbet* kişinin yaşantısı, fikirleri, inançları sonucu maruz kaldığı *gurbettir*. Bu *gurbet* en ağır olmakla beraber en şerefli olanıdır. Zira bu *gurbet* Hz. Peygamber tarafından övülmüş ve buna maruz kalan garîbler müjdelendirilmiştir.

Tevhîdî nebevî *gurbetin* gerektirdiği hali bir türlü elde edemediğini düşünerek nefsinin ağır bir şekilde eleştirme yoluna gitmektedir. Bu şekilde nefsinin yermekle beraber tamamıyla çözümsüz değildir. Ona göre bu kötü durumdan kurtulmanın yegâne çözümü yaratılışımızda var olan “iman emaneti”ni korumaktır. Bu iman emanetini koruyan kişi günahlara düşmeyecek, isyanlara yelken açmayacaktır. Onun açısından iman emanetine sahip olmanın en güzel yollarından biri garîb olmaktır. Tevhîdî’nin garîbten kastının da haddizatında sûfî olduğu anlaşılmaktadır. Hem yaşadığı hayat hem de son eseri olan *el-İşârâtü’l-ilâhiyye* bunun açık delili hükmündedir. Dolayısıyla onun açısından nihaî çözüm filozofun, âlimin garîb yani sûfî olmasıdır.

KAYNAKÇA

- Abbâs, İhsan, *Ebu Hayyân et-Tevhîdî*, Matbaatu Câmîati Hartûm, Hartûm 1980.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Daru’l-Hadis, Kahire 1995.
- Berekât Muhammed Murâd, *el-İğtirâb beyne İbn Bâcce ve Ebî Hayyân et-Tevhîdî*, Kâhire 1996.
- Cengiz, Muammer, “Tasavvuf Tarihinde Elest Misâkına Dair Yorumlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, c. 10, sayı: 50, s. 904-924.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgafur Attâr, Daru’l-İlim li’l-Melâyîn, Beyrut 1984.
- Coşkun, Mehmet Akif, *Garipler Hadîsî’nin Hadîs Tekniği Açısından Tedkiki*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- el-Cübürî, Yahya, *el-Hanîn ve’l-gurbe fi’ş-şîrîl-Arabî el-hanîn ile’l-evtân*, Daru Mecdlâvî li’n-Neşr ve’t-Tevzî, Ammân 2007.
- Dârimî, Sünen-i Dârimî, şrh. ve thk. Abdullah Aydın, Madve Yay, İstanbul 1996.
- Erkaya, Mahmud Esad, *Kur’ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, OTTO yay., Ankara 2017.
- Fârâbî, Ebu Nasr, *Kitâbü’l-mille ve nûsûs uhrâ*, thk. Muhsin Mehdî, Beyrut 1991.
- _____, *Kitâbü’s-siyâseti’l-medeniyye*, Vizâretü’l-Türâsî’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, Ammân 1998.
- _____, *Fusûlün müntezea*, thk. Fevzî Mitri Neccâr, Dârü’l-Meşrik, Beyrut 1971.
- el-Ferâhidî, Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*, thk. Abdülhamid Hindâvî, Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- el-Hamevî, Yakut, *Mu’cemü’l-üdebâ irşâdü’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb*, thk. İhsan Abbas, Daru’l-Garbî’l-İslâmî, Beyrut 1993.
- Herevî, Hâce Abdullah, *Kitâbü menâzili’s-sâirîn*, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- İbn Bâcce, *Tedbirü’l-mütevahhid (Resâilü İbn Bâcce el-ilâhiyye içinde)*, thk. Mâcid Fahrî, Dârü’n-Nehâr li’n-Neşr, Beyrut 1991.
- İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru Kurtuba, Beyrut 2006.
- İbn Sîde el-Mürsî, *el-Muhkem ve’l-muhitü’l-a’zam*, thk. Abdülhamid Hindâvî, Dârü’l-Kitâbî’l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- el-İsfahânî, Râgîb, *el-Müfredât fi garîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Kilânî, Dârü’l-Marîfe, Beyrut ts.
- el-İsfahânî, Ebü’l-Ferec, *Kitâbü edebî’l-gurabâ*, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Dârü’l-Kitâbî’l-Cedid, Beyrut 1972.
- el-Kâdî, Vedâd, “el-Garîb fi İşârâtî’l-Tevhîd”, *Mélanges*, Câmî’atü’l-Kiddîs Yusuf, Beyrut 1984, c. 50.
- Karamustafa, Ahmet T., *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.
- Karapınar, Fikret, “İlk Devir Süfîlerin Hadis Birikimleri”, *Marîfe*, yıl: 7, sayı: 2, 2007, s. 37-55.
- Kaya, Mahmut, “Ebü Hayyân et-Tevhîdî”, *DİA*, c. 10, s. 152-153.
- Kitâbü edebî’l-mülûk fi beyâni hakâiki’t-tasavvuf*, haz. Bernd Radtke, el-Matbaatü’l-Katullikiyye, Beyrut 1991.
- Öge, Sinan, “Fıtratın Misâkı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2004, sayı: 22, s. 243-263.
- Tatlı, Bekir, “İslâm garip başladı...’ Hadisine Orijinal Bir Bakış Açısı Getiren Mehmet Feyzî Efendi’nin Peygamberlik ve Sünnet Anlayışı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. 14, sayı: 1, s. 49-87.
- et-Tevhîdî, Ebu Hayyân, *Kitâbü’l-imtâ’ ve’l-müânese*, thk. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn, Darü Mektebeti’l-Hayât, Beyrut ts.
- _____, *el-Besâir ve’z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî, Daru Sâdr, Beyrut 1988.
- _____, *el-İşârâtü’l-ilâhiyye*, thk. Vedâd el-Kâdî, Dârü’s-Sekâfe, Beyrut 1982.
- _____, *el-Hevâmil ve’ş-şevâmil*, neşr. Ahmed Emin-Ahmed Sakr, Lecnetü’l-Telif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, Kahire 1951.
- _____, *es-Sadaka ve’s-sadîk*, thk. İbrahim Kilânî, Dârü’l-Fikr, Dimaşk 1998.
- Üçer, İbrahim Halil, *Ebu Hayyân et-Tevhîdî ve Felsefî Kişiliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ün. Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 2007.
- Yaman, Hikmet, “Kendim Yazdım Kendim Yaktım: Ebu Hayyân et-Tevhîdî’nin (ö. 414/1023) Kitaplarını İmhası”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 59, Aralık 2020, s. 31-49.
- Yıldız, Mustafa, “Yalnızlığın Felsefesi: İbn Bâcce’de Yabancılaşma Sorunu”, *Felsefe Dünyası*, c. 1, sayı: 55, s. 99-126.